

Katarzyna WASIAK

Uniwersytet Łódzki

katarzynawasiak1993@wp.pl

PAMIĘĆ I TRAUMA

WSPÓŁCZESNE INTERPRETACJE WOJNY 1992-1995 WŚRÓD MŁODZIEŻY BOSZNIACKIEJ

ABSTRACT **Memory and Trauma. Contemporary Interpretations of the 1992-1995 War among the Youth of Bosnian-Muslim**

For Bosnia and Herzegovina, the 1990s were a period of changes due to war. Transformations occurred not only in the political area, but also in the social one. A multicultural region, Bosnia and Herzegovina was suddenly transformed into isolated enclaves. In fact, this separation is maintained by war trauma, which remains in the social consciousness and regulates ethnic relations in the state.

Key words: Bosnia and Herzegovina, war, trauma, postmemory, ethnic relations

Słowa kluczowe: Bośnia i Hercegowina, wojna, trauma, postpamięć, stosunki etniczne

W świecie naznaczonym podziałami największymi ofiarami z pewnością są nowe pokolenia. Od chwili narodzin młodzi żyją oddzielnie. Są sąsiadami, ale się nie znają. Mówią tym samym językiem, [...] ale się nie rozumieją. Mają wspólne korzenie, ale twierdzą, że radykalnie się różnią¹ – tak współczesną sytuację w Bośni komentuje Hervé Ghesquière. Był on świadkiem wojny, która ten świat rozbiła i stworzyła permanentny dystans pomiędzy trzema narodami.

Porozumienie pokojowe z Dayton (1995)², które zakończyło trzyletnią wojnę domową w Bośni, stało się podstawą do stworzenia nowego ładu w tym kraju. W oparciu o jego postanowienia konstytucja Bośni i Hercegowiny zakłada podział państwa na dwie entitety (jednostki) – Federację Bośni i Hercegowiny zamieszkaną głównie przez Boszniaków³ i Chorwatów, a także Republikę Serbską z dominującym etnosem⁴ serbskim. Ustawa zasadnicza podkreśla również równą partycypację trzech konstytucyjnych narodów⁵, czyli wspomnianych już Boszniaków, Chorwatów i Serbów⁶. Podział ten spowodował, iż kraj podzielił się na trzy enklawy, które nader często nie mają ze sobą kontaktu. Stworzone granice etniczne ugruntowywane są poprzez granice wyobrażone, zamknięte w świadomości mieszkańców.

Na Bałkanach przeszłość ma ogromny wpływ na teraźniejszość, pamięć o minionych wydarzeniach często reguluje współczesne stosunki etniczne. Celem niniejszego artykułu jest wykazanie, iż pamięć i trauma mają wciąż realny wpływ na aktualną sytuację etniczną. Opierając się na kazusie Bośni i Hercegowiny, autorka wysuwa tezę, iż wspomniane czynniki są źródłem współczesnych relacji etnicznych w tym kraju.

KONCEPCJE POSTPAMIĘCI I TRAUMY ODZIEDZICZONEJ

Artykuł został poświęcony analizie traumy, która jest swoistą granicą wyobrażoną. W ostatnich latach pojęcie traumy zostało zaadaptowane przez wiele dyscyplin

¹ H. Ghesquière, *Sarajewo. Rany są nadal zbyt głębokie*, przeł. J. Nowakowska, Kraków 2017, s. 167.

² Szerzej patrz: *Balkany Zachodnie między przeszłością a przyszłością*, red. P. Chmielewski, S.L., Szczesio, Łódź 2013.

³ Boszniacy, czyli jedna z grup etnicznych zamieszkująca głównie Bośnię i Hercegowinę, wyznająca islam. Etnonim Boszniacy został wprowadzony w 1993 r. podczas Kongresu Boszniackiego. Wówczas zastąpił on nazwę Muzułmanie, używaną powszechnie od 1971 r., kiedy Josip Broz Tito ustanowił muzułmanów bośniackich jednym z narodów Jugosławii. Zob.: K.M. Zalewski, *Naród, religia, rasa. Muzułmańskie ideologie i ruchy narodowe pogranicza w Południowo-Wschodniej Europie. Przykład Sandzaka nowopazarskiego w XX wieku*, Warszawa 2010, s. 169-171, 195. Termin Boszniak nie jest równoznaczny z pojęciem Bośniaka, bowiem Bośniacy to wszyscy mieszkańcy Bośni i Hercegowiny bez względu na przynależność narodową czy wyznanie.

⁴ Etnos (gr. *ethnos*), czyli naród.

⁵ Na mocy postanowień układu pokojowego z Dayton organem sprawującym władzę w kraju jest Prezydium, składające się z trzech prezydentów – Boszniaka, Chorwata i Serba. Ustanowiono również trzy języki urzędowe – bośniacki, chorwacki i serbski.

⁶ Ustav Bosne i Hercegovine, <http://www.ccbh.ba/osnovni-akti/ustav/?title=clan-1>, 23 XII 2017.

naukowych, nie jest już jedynie domeną psychoterapii czy psychologii⁷. Warto zaznaczyć, iż trauma często staje się bazą tożsamości, a wraz z pojęciem pamięci staje się ściśle powiązaną kategorią analityczną, zwłaszcza podczas analiz procesów tożsamościowych.

Opierając się na przykładzie boszniackim i relacjach serbsko-boszniackich, zaprezentowano, jak te kategorie wpływają na współczesne stosunki etniczne w Bośni i Hercegowinie. W analizie wykorzystano wspomnienia ofiar, bowiem aby zrozumieć panującą tam współczesną sytuację etniczną, warto sięgnąć po indywidualne historie⁸. Ofiary nie były świadkami wydarzeń, są one jedynie nosicielami traumy. Głównymi zagadnieniami, wokół których będzie toczyć się narracja, są pojęcia postpamięci, a także traumy odziedziczonej. Umieszczenie przypadku relacji boszniacko-serbskich w tych kategoriach pozwoli odpowiedzieć na pytanie, czy współczesnymi relacjami etnicznymi w Bośni i Hercegowinie wciąż kieruje wojna domowa.

Niniejsze rozważania są syntezą źródeł zastanych i wywołanych, ponieważ podążając za ideą Jamesa Clifforda, wierzę, iż badania terenowe są szansą na nowe spojrzenie na teorie poznane w wyniku analizy źródeł zastanych. Empiria pozwala kwestionować bądź też potwierdzać postawione hipotezy. *Dzięki niej stajemy się kustoszami codzienności, historykami przypadkowych zdarzeń, niemożliwymi realistami*⁹. Ta droga pozwala na głębsze zrozumienie relacji społecznych, a także skali zmian, jakie zachodzą w społeczeństwie¹⁰. *Badania terenowe to dystynktywna cecha antropologii*¹¹ – pisała Kirsten Hastrup w książce *Droga do antropologii. Między doświadczeniem a teorią*. Etnografia w terenie daje badaczowi możliwość obcowania z nurtującym go problemem. Jest to narzędzie, które pozwala na doświadczenie całym sobą interesującego zjawiska społecznego.

Czystka etniczna przeprowadzona przez Serbów jest głęboko zakorzeniona w świadomości boszniackiej, bowiem trauma powojenna, obok ładu zaproponowanego przez układ z Dayton, stała się wyznacznikiem stosunków etnicznych, czyli *de facto* izolowania się Boszniaków od innych podmiotów współtworzących to państwo. Współczesna Bośnia i Hercegowina jest krajem podziałów, które oprócz swych instytucjonalnych ekwiwalentów posiadają symboliczne odpowiedniki – most czy góry stały się swoistymi metaforycznymi granicami¹². Izolacji wewnątrzetnicznej sprzyja wspomniana wcześniej

⁷ Głównie badania nad Zagładą i ocalonymi przyczyniły się do rozpowszechnienia kategorii traumy wśród innych dyscyplin naukowych.

⁸ M. Pollack, *Topografia pamięci*, przeł. K. Niedenthal, Wołowiec 2017, s. 5.

⁹ *Etnografia do kieszeni*, [w:] *Pracownia etnograficzna*, red. R. Rzeplińska, Warszawa 2012, s. 5.

¹⁰ J. Kukuczka, *Antropologia na wojennej ścieżce. Wojny i konflikty etniczne jako wyzwanie dla współczesnego etnologa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego – Prace Etnograficzne” 2010, z. 38, s. 80.

¹¹ K. Hastrup, *Droga do antropologii. Między doświadczeniem a teorią*, przeł. E. Klekot, Kraków 2008, s. 26.

¹² Mostar jest miastem podzielonym na dwie enklawy – chorwacką i boszniacką, granicą pomiędzy nimi stał się most, który zasadniczo powinien łączyć, w tym wypadku wyznacza jednak kierunek, w którym nie warto się poruszać. Sarajewo i Wschodnie (Istočno) Sarajewo – te dwa miejsca przynależą do różnych części administracyjnych państwa. Sarajewo, które jest stolicą Republiki Bośni i Hercegowiny, wchodzi w skład jednej z entitet – Federacji Bośni i Hercegowiny, natomiast Wschodnie Sarajewo

trauma powojenna. Należy podkreślić, że jest ona równie intensywna i silna w drugim pokoleniu, które urodziło się w czasie wojny bądź zaraz po niej i dorastało w czasach powojennych – w okresie destabilizacji społecznej, ekonomicznej i gospodarczej. Pokolenie to odziedziczyło traumę po osobach, które były świadkami wydarzeń. Mark Wolynn, dyrektor The Family Constellation Institute w San Francisco, również związany z Uniwersytetem w Pittsburghu¹³, wiodący ekspert w dziedzinie dziedzicznej traumy rodzinnej (*heritage trauma*), podkreśla, iż przeszłość nigdy nie umiera, a historia rodziny jest również naszą historią, zwłaszcza historia związana z cierpieniem. Jest ona swoistym odzwierciedleniem traumy, o czym mówił już Zygmunt Freud¹⁴. Wolynn analizuje odziedziczoną traumę z perspektywy psychologicznej, czyli bada, jak zostaje ona przekazana, a następnie rozwija się za pomocą historii rodzinnych, opowieści czy fotografii. Dodatkowo analizuje wszystko z perspektywy genetycznej, opierając się głównie na badaniach Rachel Yehudy, która oceniała genetyczne przekazanie traumy, badając natężenie kortyzolu u dzieci ocalałych osób z Holocaustu, a także dzieci kobiet, które były w ciąży podczas zamachów 11 września 2001 r. Badaczka zauważyła, iż dzieci ocalałych rodzą się z podobnie niskim poziomem hormonu stresu co ich rodzice¹⁵.

Warto zwrócić uwagę na wykorzystywanie traumy w procesie samoidentyfikacji, podczas definiowania swojej tożsamości, w którym pamięć odgrywa znamioną rolę. Nasze osobiste historie są zanurzone we wspomnieniach naszej rodziny, a także w lokalnych społecznościach i historii całego społeczeństwa. Wpływ pamięci o Zagładzie na kształtowanie się późniejszej tożsamości żydowskiej był przedmiotem analizy takich badaczy jak Jeffrey C. Alexander¹⁶, Barbara Szacka¹⁷ czy Lech M. Nijakowski¹⁸. Badania nad Holocaustem i II wojną światową są ściśle powiązane z badaniami nad traumą i pamięcią. Nader ważnym elementem w rozwoju tych badań był głos dzieci osób ocalałych, które stworzyły swój odrębny kanon literatury¹⁹. Znamionny udział ma w nim kategoria

---

przynależy do Republiki Serbskiej. Oprócz granicy administracyjnej miejsca te są przedzielone pasmem gór. Po przedostaniu się na drugą stronę ma się wrażenie, iż przekroczyło się granicę państwa.

¹³ Mark Wolynn, <https://www.thetraumatheapistproject.com/podcast/mark-wolynn/>, 5 VII 2018.

¹⁴ M. Wolynn, *Nie zaczęło się od ciebie. Jak dziedziczona trauma wpływa na to, kim jesteśmy i jak zakończyć ten proces*, przeł. M. Reimann, Warszawa 2017, s. 17-38.

¹⁵ *Tamże*, s. 30-31. Poprzez badania epigenetyczne dowiedziono, iż stres i trauma powodują zmiany w komórkach jajowych i plemnikach, komórkach macierzystych, a także ośrodkowym układzie nerwowym. Badania te mówią o tym, jakie zmiany zachodzą w funkcjonowaniu genu. Ukazują, iż pomimo braku zmian w budowie całego zestawu genów, zmienia się ekspresja funkcjonowania genu. Szerzej patrz: D. Nowek, *Traumę dziedziczymy przez wiele pokoleń. Co wie epigenetyka?*, <http://www.psychologiawygładu.pl/2016/06/traume-dziedziczymy-przez-wiele-pokolen.html>, 25 I 2018; Rachel Yehuda – *How Trauma and Resilience Cross Generations*, <https://soundcloud.com/onbeing/rachel-yehuda-how-trauma-and-resilience-cross-generations-nov2017>, 25 I 2018.

¹⁶ J.C. Alexander, *Trauma. A Social Theory*, Cambridge 2012.

¹⁷ B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.

¹⁸ L.M. Nijakowski, *Etniczność, pamięć, asymilacja*, Warszawa 2009.

¹⁹ Najczęściej są to wspomnienia: L. Appignanesi, *Żegnając umarłych. Pamiętnik rodzinny*, przeł. M. Ronikier, Kraków 2007; M. Grynberg, *Oskarżam Auschwitz: opowieści rodzinne*, Wołowiec 2018; A. Tuszyńska, *Rodzinna historia lęku*, Kraków 2017.

postpamięci (*postmemory*) wprowadzona do dyskursu przez Marianne Hirsch w 1992 r.²⁰ Zagadnienie to odnosi się do pamięci drugiego pokolenia, będącego potomkami generacji, która przeżyła zbiorową traumę. Postpamięć jest pewną kontynuacją. Autorka w jednym ze swoich artykułów tłumaczy, iż przedrostek *post* oznacza ciągłość. Badaczka zwraca również uwagę, iż postkolonializm nie oznacza końca kolonializmu, ale jego niepokojącą ciągłość²¹. Pamięć ta nie jest pamięcią prawdziwą, gdyż odnosi się do wydarzeń, których pokolenie to nie było świadkami. Jest to jednak pamięć indywidualna, bowiem są to spojrzenia z własnej perspektywy, które konstytuują człowieka w danym kontekście narodowo-historycznym, jednak należy podkreślić, iż postpamięć czerpie swoje treści z doświadczeń innych ludzi²². Są to wspomnienia często osobiste, bowiem zostały odziedziczone od rodziny, ale jest to również rodzaj pamięci społecznej, gdyż recypowana jest narracja znamieną dla danego narodu. Należy pamiętać o emocjonalnym wymiarze postpamięci, który może upiększać pewne wydarzenia bądź je demonizować²³.

GENEZA STOSUNKÓW ETNICZNYCH OD LAT 80. XX WIEKU

Jugosławia przez lata zdawała się państwem idealnym. Model zaproponowany przez Josipa Tita²⁴, czyli federacja, w której każdy z podmiotów posiadał swoją wewnętrzną konstytucję, które z kolei były zgodne z nadrzędną konstytucją socjalistycznej Jugosławii²⁵, pozwalał na utrzymywanie własnej tożsamości, a dodatkowo budował ponadnarodową

²⁰ Marianne Hirsch jest współdyrektorem w Institute of Research on Women and Gender Columbia University. Jest amerykańską badaczką pochodzącą z rodziny ocalałych z Zagłady Żydów. Kategorii postpamięci użyła podczas interpretacji komiksu Arta Spiegelmana *Maus. Opowieść ocalałego*, który jest zapisem historii ojca autora, polskiego Żyda ocalałego z Holocaustu. Wydarzenia wojenne odcisnęły ogromne piętno na psychice bohatera, co następnie miało wpływ na relacje ojca z synem. Hirsch analizuje postpamięć głównie z perspektywy literaturoznawczej, interpretując twórczość drugiego pokolenia ocalałych z Holocaustu. Współcześnie przedmiotem badań i wielu publikacji stały się analizy Marianne Hirsch. Zob.: A. Mach, *Poetyka postpamięci i etyka świadkowania w badaniach Marianne Hirsch*, [online] http://annamach.pl/wp-content/uploads/2016/01/Anna_Mach_humanistyka_xxi_2010.pdf, s. 105, 6 VII 2018; A. Spiegelman, *Maus. Opowieść ocalałego*, przeł. P. Bikont, Warszawa 2016.

²¹ M. Hirsch, *The Generation of Postmemory*, "Poetics Today", 2008, nr 29 (1), s. 106, [online] <https://read.dukeupress.edu/poetics-today/article/29/1/103/20954/The-Generation-of-Postmemory?searchresult=1>, 1 VII 2018.

²² M. Gaszyńska-Magiera, P. Plichta, *Od redaktorów*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, nr 47, s. 5-6.

²³ A. Wolff-Powęska, *Pamięć wyzwolona, pamięć zniewolona. Kultura historyczna w procesie transformacji*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, nr 47, s. 8.

²⁴ Josip Broz Tito od 1945 r. był przywódcą Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii. Funkcję tę pełnił do swojej śmierci w 1980 r.

²⁵ M. Lesińska-Staszczuk, *Przyczyny rozpadu Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Jugosławii*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 1, *Balkany: przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, red. M. Połolak, Lublin 2013, s. 65.

tożsamość jugosłowiańską. Idea *bratstva i jedinstva*, czyli braterstwa i jedności, podkreślała to, co wspólne dla Słowian, a to pozwalało na wykreowanie *człowieka jugosłowiańskiego*, przy okazji nie niszcząc poszczególnych tożsamości etnicznych. Nie zmuszała ona do odrzucenia innych elementów identyfikacji kulturowej na rzecz identyfikacji jugosłowiańskiej²⁶. Idea ta zacierała panujące od wieków w regionie antagonizmy i miała być zabezpieczeniem przed wybuchem konfliktu między etnosami. Jednak po śmierci marszałka Tity wzrosły napięcia pomiędzy tworzącymi Jugosławię narodami. W poszczególnych bytach federacji odrodziły się narracje nacjonalistyczne, które opierały się na różnych doświadczeniach historycznych, na znamienych dla danej grupy mitach narodowych oraz na różnicach religijnych. Rozpoczęła się rywalizacja o dominację w regionie, co było jedną z przyczyn rozłamu, który zakończył się krwawą wojną.

Lata 80. XX wieku to okres, w którym na jugosłowiańskiej arenie politycznej pojawili się nowi gracze. Wówczas wśród Boszniaków popularność zaczął zdobywać Alija Izetbegović²⁷, który w 1970 r. wydał *Deklarację Islamską*. W swojej propagandzie tożsamościowej opierał się głównie na pierwiastku religijnym. W serbskiej społeczności dominowała narracja tworzona przez Slobodana Miloševića²⁸, który z kolei nawoływał do obrony ludności serbskiej mieszkającej w granicach Chorwacji oraz Bośni i Hercegowiny, a także do obszaru matecznika, który umiejscawiał w Kosowie²⁹. W swojej propagandzie odnosił się głównie do mitu związanego z Kosowym Polem³⁰ i to właśnie

²⁶ D. Warszawski, *Sarajewo*, „Krasnogruda”, 1996, nr 6, s. 105.

²⁷ Alija Izetbegović (1925-2003) był bośniackim politykiem i aktywistą muzułmańskim. To on w 1992 r. stanął na czele Bośni i Hercegowiny, ogłaszając jej niepodległość. Był związany m.in. z organizacją Młodzi Muzułmanie (*Mladi Muslimani*). W latach 1996-2000 reprezentował Boszniaków w ramach kolektywnego Prezydium Bośni i Hercegowiny; *Alija Izetbegović – biografia*, [online] <http://www.camo.ch/biografijaii.htm>, 2 I 2018.

²⁸ Slobodan Milošević (1941-2006) był politykiem serbskim, prezydentem Serbii w ramach SFR Jugosławii. Następnie sprawował tę funkcję w ramach Federalnej Republiki Jugosławii. Przed Trybunałem w Hadze ds. byłej Jugosławii oskarżono go o zbrodnie wojenne. Zmarł, nie doczekując wyroku; *Slobodan Milošević – biografia*, [online] <http://www.camo.ch/biografijasm.htm>, 2 I 2018.

²⁹ Warto zaznaczyć, iż Slobodan Milošević bardzo długo odcinał się od propagandy nacjonalistycznej. Skrytykował opublikowane w 1986 r. przez Serbską Akademię Nauk i Sztuki Memorandum, w którym serbscy intelektualisci propagowali nacjonalizm. Wówczas Milošević powiedział: *treść „Memorandum” wydane przez Akademię to nic poza najmroczniejszym nacjonalizmem*. Obserwując jednak wzrost serbskiego nacjonalizmu, zwłaszcza w regionie Kosowa, zaczął obierać ten kierunek w swojej narracji; *Slobodan Milošević on the Memorandum*, [online] <http://www.toi.org/client/article/15357-slobodan-milosevic-on-the-memorandum.html>, 29 VI 2018; *Memorandum Srpske Akademije Nauka i Umetnosti*, [online] <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>, 29 VI 2018.

³⁰ Mit Kosowego Pola odnosi się do bitwy z 1389 r., która odbyła się pomiędzy Serbami a Osmanami. Ci pierwsi zostali rozbici przez oddziały Murada I. Był to początek wchłonięcia Serbii przez Imperium Osmańskie. Podczas bitwy zginęli przywódcy obu wojsk, Murad I oraz Łazarz Hrebeljanović, który następnie został ogłoszony świętym w Serbii. Bitwa ta w Serbii współcześnie urosła do kategorii mitu narodowego, który jest generatorem konfliktu pomiędzy Serbami a Albańczykami, natomiast w latach 80., kiedy Milošević zdobywał popularność, stała się również narzędziem do tworzenia propagandy antyboszniackiej; M. Reksć, *Mity narodowe i ich rola w kreowaniu polityki na przykładzie państw byłej Jugosławii*, Łódź 2013, s. 355-365. Podczas obchodów sześćsetcia bitwy na Kosowym Polu na Gazimestanie Milošević w swoim płomiennym przemówieniu odwoływał się do mitu Wielkiej Serbii,

zwróceniem uwagi na sprawę Kosowa zdobył przychylność narodu serbskiego. Natomiast Franjo Tuđman³¹ w Chorwacji w swoją narrację włączył wiktymizację³², kreując mit Chorwata prześladowanego w granicach serbskich³³.

Bośnia i Hercegowina przez wieki charakteryzowała się wieloetnicznością³⁴, a także nieustanną rywalizacją o dominację. Swoje roszczenia do tych terenów we własnej narracji nacjonalistycznej propagowali głównie Serbowie, którzy stanowili wówczas drugą siłę etniczną w Bośni³⁵.

Rosnący kryzys gospodarczy, ekonomiczny i polityczny, a także wiele afer korupcyjnych oraz coraz ostrzejsza retoryka nacjonalistyczna przyczyniły się do upadku Jugosławii³⁶. Za impuls rozpadu wielonarodowego państwa można uznać XIV Nadzwyczajny Kongres SKJ³⁷ na początku 1990 r., który miał zostać poświęcony reformom w kraju. Delegacja słoweńska zaproponowała wówczas zmiany systemu federalnego, chcąc przekształcić kraj w konfederację, zwiększając przy tym samodzielność republik. Postulowano również wprowadzenie systemu wielopartyjnego³⁸. Słoweńcy uzyskali poparcie delegacji chorwackiej, a także Bośni i Hercegowiny. Po ostrej debacie słoweńska delegacja opuściła zgromadzenie, a za nią ruszyli przedstawiciele Chorwacji, dając początek rozkładowi partii rządzącej. W republikach związkowych zaczęły tworzyć się ugrupowania opozycyjne, które doprowadziły do przeprowadzenia demokratycznych wyborów (odbyły się one w 1990 r. w Bośni i Hercegowinie, Serbii, Chorwacji i Słowenii). W 1991 r. Chorwacja i Słowenia ogłosiły niepodległość, co zapoczątkowało kolejną wojnę na Bałkanach³⁹.

---

a także odnosił się do wątków martyrologicznych; *Celi govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu 1989*, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=vdU6ngDhrAA>, 31 XII 2017. W kolejnych odezwach do narodu serbskiego Milošević mówił o planach islamizacji Bałkanów, której mieli dokonać Boszniacy.

³¹ Franjo Tuđman (1922-1999) był chorwackim generałem, który zdobył popularność dzięki walce w oddziałach partyzanckich podczas II wojny światowej. Był dowódcą X Korpusu. Zob.: A. Wawrzeńczyk, *Franjo Tuđman jako twórca chorwackiej niepodległości*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2004, nr 3/2, s. 202. Po wystąpieniu Chorwacji z szeregow FSRJ to on objął stanowisko prezydenta nowo powstałej republiki, narzucając autorytarne rządy i wprowadzając państwo w konflikt z Serbią; *Biografia Franjo Tuđman (1992-1999)*, [online] <http://www.camo.ch/biografijaft.htm>, 2 I 2018.

³² Wiktymizacja, czyli proces stawiania się ofiarą.

³³ M. Pioruńska, *Przyczyny rozpadu Jugosławii w latach 90. XX wieku*, Poznań–Opole 2010, s. 44-46.

³⁴ Sarajewo wydaje się idealną egzemplifikacją spełnionej idei braterstwa i jedności, a także przykładem panującej w Bośni i Hercegowinie wieloetniczności, czego znanym przejawem były wyniki spisu powszechnego z 1991 r., zgodnie z którym 45% miejscowych małżeństw było mieszanych; D. Warszawski, *Sarajewo...*, s. 106.

³⁵ Według statystyk w Bośni i Hercegowinie na przełomie lat 80. i 90. Serbowie stanowili ponad 30% społeczeństwa, natomiast Boszniacy 43%, zaś Chorwaci około 17%; G. Penev, *Etnička struktura stanovništva Balkanskih država krajem 20. i početkom 21. veka*, [online] <http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme4-2012/teme%204-2012-04.pdf>, 31 XII 2017.

³⁶ O przyczynach i przebiegu rozpadu Jugosławii zob. m.in. w publikacjach M. Waldenberga: *Rozbicie Jugosławii: jugosłowiańskie lustro międzynarodowej polityki*, t. 1-2, Warszawa 2005 oraz *Rozbicie Jugosławii: od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2003.

³⁷ Związek Komunistów Jugosławii.

³⁸ M. Korzeniewska-Wiszniewska, *Serbia pod rządami Slobodana Miloševića*, Kraków 2008, s. 75.

³⁹ S. Sochacki, *Bośnia i Hercegowina 1995-2002. Studium politologiczne*, Toruń 2015, s. 19.

Po uznaniu na arenie międzynarodowej niepodległości Chorwacji, rządzący Serbią Slobodan Milošević ogłosił plan zjednoczenia wszystkich ziem zamieszkałych przez Serbów, a także rozpowszechniał propagandę na temat reaktywacji ustaszy (służącej rzekomo mordowaniu Serbów) oraz planach islamizacji Bałkanów, której miała dokonać Bośnia⁴⁰.

Wojna do Bośni dotarła tuż po ogłoszeniu przez nią niepodległości 4 kwietnia 1992 r. Był to najkrwawszy konflikt w Europie od czasów II wojny światowej, w którym zderzyły się ze sobą siły serbskie oraz boszniacko-chorwackie. W kwietniu 1992 r. rozpoczęło się oblężenie Sarajewa, które trwało do 1996 r. Jugosłowiańska idea jedności i braterstwa nagle upadła na rzecz hasła neoczetników⁴¹: „Nie możemy żyć razem”. Sarajewianie, którzy usiłowali uniknąć jakichkolwiek walk, 4 kwietnia 1992 r. zorganizowali manifestację pod hasłem: „Chcemy żyć razem”. W tym samym dniu doszło do nieudanej próby przejęcia władzy przez armię Radovana Karadžicia⁴², która wprawdzie nie zdobyła miasta, ale po kolejnym ataku (7 kwietnia) pozostała w oblężeniu przez długie lata, skutecznie odcinając ostatni bastion wieloetniczności od reszty kraju⁴³. Co istotne, jedyną dzielnicą miasta, która została zajęta przez Serbów, była Grbavica. Serbowie zabijali muzułmanów bądź zmuszali ich do opuszczenia dystryktu. Mieszkający tam Chorwaci byli przesiedlani lub zmuszani do wstąpienia w szeregi armii serbskiej. Sytuacja Serbów mieszkających w Sarajewie była równie ciężka. Choć przywódcy serbscy utrzymywali, iż występują w ich imieniu, Serbowie mieszkający w Sarajewie byli narażeni na ataki także ze strony armii serbskiej⁴⁴.

Oblężenie Sarajewa stało się jednym z symboli wojny, kolejnym znamienym wydarzeniem była masakra w Srebrenicy. Masowe egzekucje na muzułmańskich mężczyznach oraz chłopcach, które miały miejsce w lipcu 1995 r., stały się również ikoną czystki etnicznej. Zabito wówczas około 8300 osób⁴⁵.

⁴⁰ J. Muś, *Bośnia i Hercegowina. Etnopolityczne podziały i ich uwarunkowania*, Lublin 2013, s. 64-65.

⁴¹ Czetnicy byli partyzancką grupą serbskich nacjonalistów, dążącą do utworzenia Wielkiej Serbii. W czasie II wojny światowej kolaborowali z nazistami, dopuszczając się czystek etnicznych na społecznościach muzułmańskich i katolickich.

⁴² Radovan Karadžić (ur. 1945) – były prezydent Republiki Serbskiej w Bośni i Hercegowinie. W czasie wojny w Bośni i Hercegowinie był dowódcą Sił Zbrojnych Republiki Serbskiej. Został skazany 24 marca 2016 r. za zbrodnie przeciwko ludzkości przez Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii w Hadze.

⁴³ Położenie geograficzne Sarajewa, o którym wspominałam na początku rozdziału, dało armii serbskiej możliwość ukrycia się w górach i prowadzenia działań wojennych z ich szczytów. O całkowitej separacji miasta od otoczenia zdecydowało zajęcie przez Serbów lotniska. Mieszkańcy, aby nie zostać całkowicie odciętymi od świata, w 1993 r. zbudowali szlak komunikacyjny, tzw. tunel życia bądź tunel nadziei, który wiódł od pasa startowego do osiedli opanowanych przez armię Bośni i Hercegowiny.

⁴⁴ D. Warszawski, *Sarajewo...*, s. 105-107. Według ówczesnych statystyk około 20% całej populacji miasta stanowili Serbowie, którzy w czasie walk musieli ukrywać się przed atakami prowadzonymi przez siły serbskie.

⁴⁵ N. Malcolm, *Bosna. Kratka povijest*, Sarajevo 2011, s. 330. Wydarzenia w Srebrenicy były największą masakrą w czasie wojny w Bośni i Hercegowinie, należy jednak pamiętać, że nie jedyną, do mordów i pogromów dochodziło w całym kraju, dokonywane były przez wszystkie strony konfliktu.

BOSZNIACKA TRAUMA I POSTPAMIĘĆ

Podczas badań terenowych, które przeprowadziłam w latach 2016 i 2017 w Bośni i Hercegowinie na grupie 31 osób w wieku od 18. do 25. roku życia, zauważyłam, iż nader często Boszniacy w rozmowach nawiązują do wojny, która miała miejsce w latach 90. Podczas badań posługiwałam się standardowymi narzędziami etnograficznymi, czyli wywiadem swobodnym pogłębionym, który był częściowo ustandaryzowany, a także obserwacją uczestniczącą⁴⁶. Celem badania było uzyskanie odpowiedzi na pytanie, jaki obraz wojny posiadają młodzi Boszniacy. Wywiady trwały od dwóch do czterech godzin, jeden z nich prowadzony był etapami – odbyło się pięć 30-minutowych spotkań, a jeden został przeprowadzony podczas dwudniowego wspólnego wyjazdu. Jak zaznaczono, wywiady były częściowo ustandaryzowane, rozmowy obracały się wokół różnych kwestii, nie tylko zbrodni, często przybierały formę opowieści biograficznej dotyczącej rodziny, rodziców moich respondentów. W tym miejscu pragnę przypomnieć, iż badanie miało również wymiar obserwacji uczestniczącej – byłam świadkiem wielu rozmów pomiędzy Boszniakami, w których poruszana była tematyka wojenna i czystki etnicznej. W rozmowach pomiędzy sobą badani nie poruszali wspomnień rodzinnych, lecz ogólny temat wojny⁴⁷.

Rozmowy zostały przeprowadzone z 14 kobietami i 17 mężczyznami: ich wyniki przedstawia rys. 1, na którym zaznaczono odsetek respondentów, używając jednego z kluczowych pojęć odnoszących się do tamtych wydarzeń. Analiza treści wywiadów wskazuje, iż w 27 wypowiedziach (ok. 90%) pojawia się nawiązanie do wydarzeń z Srebrenicy⁴⁸. Warto podkreślić, iż wszystkie moje respondentki odwoływały się do tego miejsca. Najprawdopodobniej wynika to z faktu, iż kobiety częściej starały się tłumaczyć, dlaczego stosunki etniczne w Bośni przybrały taki obraz, opierając się przy tym na konkretnym kazusie. Próbowaly one również przedstawić, dlaczego to miejsce stało się najważniejszym punktem na boszniackiej mapie, przyrównując je nawet do Auschwitz: *Dla nas Srebrenica jest tak, jak dla was Polaków Auschwitz*⁴⁹. W 24 wywiadach (ok. 74%) pada zaś słowo *ludobójstwo*⁵⁰, jednakże to mężczyźni częściej posługiwali się

⁴⁶ Na temat teorii badań terenowych szerzej zob.: M. Angrosino, *Badania etnograficzne i obserwacyjne. Niezbędnik badacza*, przeł. M. Brzozowska-Brywczyńska, Warszawa 2015; K. Holm, P. Hübner, R. Mayntz, *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, przeł. W. Lipnik, Warszawa 1985; M. Hammersley, P. Atkinson, *Metody badań terenowych*, przeł. S. Dymczyk, Poznań 2000.

⁴⁷ Prawdopodobnie wynika to z tego, iż te wspomnienia rodzinne są podobne, wojna doświadczana wszystkich w podobny sposób. Opowieści wymieniane między sobą nie mają sensu, gdyż są zbliżone. W momencie gdy pojawia się osoba z zewnątrz, pozbawiona wojennej empirii, staje się ona idealnym odbiorcą tych wspomnień.

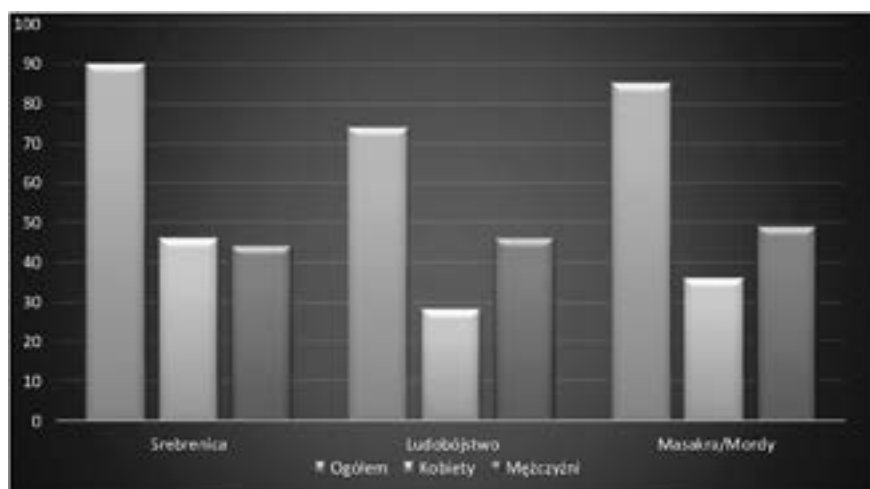
⁴⁸ Nawiązania te są zróżnicowane, niekoniecznie odwoływały się bezpośrednio do czystki, w wielu przypadkach były bardziej subtelne, np. *Czy byłeś w Srebrenicy?* (w kontekście rozmowy o tym, jakie miejsca odwiedziłam w Bośni). Były to odniesienia się do *miejsca pamięci*, czyli niekwestionowanego autorytetu w pamięci zbiorowej. M. Delaperrière, *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, nr 1, s. 49.

⁴⁹ Nejra, 23 lata, rozmowa przeprowadzona 23 i 24 X 2016 r.

⁵⁰ Warto zaznaczyć, iż często w momencie gdy padło słowo *ludobójstwo*, bywało ono zastępowane słowem *Srebrenica*. Wydaje się, iż traktowane są one jako synonimy.

tym pojęciem. Rozmowa o wojnie nader często wywoływała w nich emocje, usilnie próbowali ukazać winę Serbów w tym konflikcie, dlatego częściej posługiwali się kategorią ludobójstwa, aby podkreślić wymiar serbskiej zbrodni. W momencie gdy w rozmowie nawiązywałam do boszniackich zbrodni, chociażby do masakry we wsi Kravica, gdzie 7 stycznia 1993 r. armia Bośni i Hercegowiny zabiła około 50 cywilów, zazwyczaj unikano odpowiedzi, konstatując: *To nie jest istotne, kiedy nas zginęły tysiące*⁵¹. Oprócz wspomnianych kategorii pojawiły się jeszcze pojęcia *masakry* i *mordu*. 26 (85%) moich respondentów użyło jednego z tych sformułowań, z czego w 11 przypadkach były to kobiety, posługując się kategorią mordu. Kobiety częściej zwracały uwagę na indywidualną tragedię człowieka: *tyle mordów przeprowadzono na Boszniakach, tyle kobiet zostało pozbawionych dzieci*⁵². Mężczyźni częściej posługiwali się kategorią masakry, chcąc podkreślić wymiar zbrodni. W 29 wypowiedziach moich respondentów (ok. 94%) pojawił się negatywny wizerunek Serba.

Rys.1. Kluczowe pojęcia boszniackiej postpamięci

Źródło: opracownie własne

Na podstawie interpretacji wywiadów, obserwacji, a także literatury boszniackiej wysuwam konkluzję, iż drugie pokolenie wciąż jest ogarnięte traumą wojenną, która jest podtrzymywana przez postpamięć. Czystka etniczna dokonana na społeczności muzułmańskiej podczas konfliktu urosła do rangi mitu narodowego. Współcześnie martyrologia stała się jednym z najważniejszych elementów identyfikacji wśród Boszniaków. Etnocyd wyznaczył nową narrację tożsamościową, bowiem bardzo często naród ten nawiązuje do wojny w życiu codziennym, tworzy literaturę na ten temat. Boszniacy zrównują swoją tragedię z żydowskim Holocaustem i podobnie jak Żydzi konsolidują na jej

⁵¹ Selim, 24 lata, rozmowa przeprowadzona 12 X 2016 r.

⁵² Elma, 23 lata, rozmowa przeprowadzona 9 XI 2016 r.

podstawie swoją tożsamość narodową⁵³. Tak jak Żydzi swoją narrację tożsamościową opierają na ludobójstwie popełnionym przez nazistów⁵⁴, tak też Boszniacy przy budowaniu swojej osobistej narracji posługują się etnocydem⁵⁵. Sami często podkreślają, iż zostało popełnione ludobójstwo na ludności boszniackiej, a nie czystka etniczna. Według dyskursu międzynarodowego pogromy dokonane na społeczności muzułmańskiej podczas wojny w Jugosławii wpisują się w ramy czystki etnicznej⁵⁶. Polityką pamięci kierowano w taki sposób, aby klarownie zaprezentować zbrodniarzy i ofiary tej wojny. Socjalizacja wtórna w ogromnym stopniu przyczyniła się do zaaplikowania traumy wojennej w drugim pokoleniu. Polityka pamięci, propaganda religijna, narodowa narracja tożsamościowa w wyrazisty sposób ukazały Innego, w opozycji do którego Boszniacy tworzą swój byt. Zaprezentowała Innego, który niedawno był ich oprawcą. Socjalizacja pierwotna przyniosła osobistą historię, prywatną traumę, która została ugruntowana społeczną narracją.

Wszystkie te zabiegi tożsamościowe prowadzone przez boszniackich polityków, podsycane osobistą historią, doprowadziły do tego, iż wielu młodych Bośniaków⁵⁷

⁵³ Pamięć jest gwarantem trwania społeczności, o czym mówi Marian Golka: *trwanie pamięci społecznej to po prostu przejaw trwania zbiorowości i kultury*. M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa 2009, s. 7. Postpamięć to swoiste *trwanie pamięci*, które pozwala trwać kulturze. Jest ona zarówno pamięcią indywidualną, jak i pamięcią zbiorową, gdyż odnosi się do wydarzeń, które dotknęły całą zbiorowość. Staje się ona zarazem budulcem „Ja”, jak i „My”. K. Kaniowska, *Postpamięć indywidualna – postpamięć zbiorowa jako kategorie poznania w antropologii*, [w:] *Pamięć i polityka historyczna*, red. S. Nowinowski, S. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008, s. 74-75.

⁵⁴ *W Izraelu Holocaust stał się świętą litanią* – konstatuje w swojej książce Lisa Appignanesi, Żydówka, która urodziła się rok po wojnie. L. Appignanesi, *Żegnając umarłych...*, s. 11.

⁵⁵ W 2012 r. została wydana książka *Holocaust nad Jeverjima i genocid nad Bošnjacima* (Holocaust żydowski a ludobójstwo boszniackie), nie jest to jedyna publikacja analizująca boszniacki pogrom; R. Muratović, *Holocaust nad Jeverjima i genocid nad Bošnjacima*, Sarajevo 2012.

⁵⁶ Różnica między tymi pojęciami polega na tym, iż przez ludobójstwo rozumie się systematyczne mordy na pewnej grupie społecznej, wyselekcjonowanej na podstawie różnic religijno-etnicznych. Ludobójstwo charakteryzuje się tym, iż dotyczy całej grupy społecznej, zamykane są drogi ucieczki – uszczelniane są granice, aby wszyscy ci, którzy zostali przeznaczeni do eksterminacji, zostali zabici na terenie kontrolowanym przez sprawców. Czystka etniczna natomiast dotyczy grupy społecznej na danym terytorium. Przyjmuje różne formy unicestwienia, np. przymusowe emigracje, które są wywołane terrorem – w przeciwieństwie do ludobójstwa nie są zamykane drogi ucieczki – ucieczka „zbędnych” bytów jest częścią etnocydu. Nie dąży się do całkowitej anihilacji. Przypadek Bośni wpisuje się w kategorię etnocydu, w którym widoczne są praktyki ludobójcze, jak np. zaplanowana masakra w Srebrenicy, gdy wyselekcjonowano konkretną grupę religijno-etniczną i zamknięto drogę ucieczki. Szerzej zob.: B. Bruneteau, *Wiek ludobójstwa*, przeł. M. Romanek, Warszawa 2005, s. 169-178; L.M. Nijakowski, *Wiek XX stuleciem ludobójstw. Podstawowe definicje, spory i fakty*, [w:] *Krwawy cień genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem*, red. B. Machul-Telus, U. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski, Kraków 2011, s. 24-34; M. Midlarsky, *Ludobójstwo w XX wieku*, przeł. B. Wojciechowski, Warszawa 2010, s. 29-31.

⁵⁷ Celowo użyty został termin Bośniak, aby podkreślić problem z autoidentyfikacją. Okazuje się, iż wielu młodych ludzi, którzy pochodzą z małżeństw mieszanych, chciałoby określać siebie jako Bośniaka. Niestety termin ten nie ukonstytuował się w bośniackiej narracji, bowiem nawet podczas spisu powszechnego do 2013 r. nie było opcji wyboru Bośniak. Można było określić się Boszniakiem, Chorwatem, Serbem bądź Innym. Ostatni spis powszechny odbył się w 2013 r. Wielu moich

pochodzących z małżeństw mieszanych ma problemy z autoidentyfikacją, tak jak w przypadku mojej rozmówczyni Elmy, która twierdzi: *Mój ojciec musiał uciekać, bo związał się z muzulmanką. Serbowie go prześladowali, oni wywołali tę wojnę. [...] Mieszkam w Bośni, moja mama była Boszniaczką, wydaje mi się, że większą częścią jestem Boszniaczką, doświadczenia wojenne bardziej kierują mnie w ICH stronę*⁵⁸. Z tej wypowiedzi można wywnioskować problem z identyfikacją. Zważywszy na fakt, iż Elma użyła sformułowania *w ich stronę*, można stwierdzić, że czuje się ona obco i w środowisku Serbów, i Boszniaków. Jeden z moich respondentów – Dino – pochodzi również z małżeństwa serbsko-boszniackiego. *Mój tato to Serb, mama była muzulmanką. Nie lubię odpowiadać na pytanie, kim jestem, ale wydaje mi się, że Boszniakiem. Moja mama była Boszniaczką, jej rodzice również. Nawet wydaje mi się, że mój tato czuje większy związek z Boszniakami niż Serbami [...]*⁵⁹. Dino dodatkowo podkreśla ambiwalencję w poczuciu tożsamości u swojego ojca. Wynikać to może z tego, iż mógł on być prześladowany w czasie wojny ze względu na małżeństwo z Boszniaczką. Trauma po wydarzeniach wojennych odcina go od narodu serbskiego, ponieważ byli to również jego oprawcy. Serbskość wśród społeczności boszniackiej konotowana jest z czymś złym, Serb zazwyczaj oznacza wroga. Dlatego też tak wielu młodych ludzi, którzy pochodzą z małżeństw mieszanych i mieszkają w boszniackiej części kraju, próbuje odcinać się od serbskiego pierwiastka. Nader często słyszałam od moich respondentów: *to oni wywołali wojnę, to oni są wszystkiemu winni*. Odcięcie się od tego świata zmywa genetyczną winę.

Wśród moich respondentów panował powszechny strach przed wojną. Młodzi Boszniacy, jeżeli mają możliwości, głównie skupiają się na nauce języków obcych – największą popularnością cieszy się język niemiecki. Wielu z nich nie wyobraża sobie życia w Bośni. Problem stanowią wysokie bezrobocie, korupcja, ogólny brak perspektyw, a także widmo nadchodzącej z serbskiej strony wojny. Poczucie to wynika

---

respondentów zwróciło uwagę na fakt braku możliwości wyboru etnonimu Bośniak, nie wspominając o zmianach, jakie zaszły w 2015 r. Zob.: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Rezultati popisa*, [online] http://www.popis.gov.ba/popis2013/doc/RezultatiPopisa_BS.pdf, s. 56, 28 VI 2018.

⁵⁸ Elma, 23 lata. Rozmowa została przeprowadzona 9 XI 2016 r. Elma pochodzi z małżeństwa mieszanego – Serba i Boszniaczki, podczas wojny mieszkała w Niemczech, jej rodzice musieli uciekać z Bośni ze względu na prześladowania związane z małżeństwem mieszanym. Gdy pytałam ją o jej identyfikację tożsamościową, stwierdzała: *jestem stąd*, ale po chwili wspominała o swojej boszniackiej przynależności. W swojej identyfikacji pomijała pierwiastek serbski, mimo iż ojciec jej jest Serbem. Moja respondentka unikała również identyfikacji religijnej, podkreślała, iż wierzy, ale nie konotowała tego z konkretnym wyznaniem. Co ciekawe, świętuje bajram, czyli zakończenie ramadanu, oraz święta Bożego Narodzenia zgodnie z kalendarzem juliańskim. Według Sylwii Majdosz, która analizuje postępowanie na podstawie tekstów literackich *drugiego pokolenia*, ukrywanie swojej tożsamości było zmiennym elementem zachowania po Zagładzie. „Syndrom ukrywania się” został przekazany drugiemu pokoleniu. S. Majdosz, *Pamięć i trauma dziedziczona w „Krajobrazie z dzieckiem” Romana Greny, „Oskarżam Auschwitz” Mikołaja Grynberga oraz „Pensjonacie” Piotra Pazińskiego*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, nr 47, s. 52.

⁵⁹ Dino, 23 lata. Rozmowa miała miejsce 14 X 2016 r.

z problematyczności Republiki Serbskiej, której politycy nieustannie nawołują do ogłoszenia niepodległości. *Nie chcę nikogo oceniać, ale to oni do tego doprowadzili i teraz również cały czas mają jakiś problem, a Dodik⁶⁰ podsycia ich nastroje [...]*⁶¹. *Wojna wciąż wisi nad Bośnią, ona nigdy do końca nie wygasta [...]*⁶². Młodzi często podkreślają, iż to Serbowie są tymi, którzy prowokują. *To oni mają problem, kompletnie nie traktują nas jako naród, tylko jako twór turecki, mają problem z tym, że jesteśmy innego wyznania. Jakby religia miała mieć jakieś znaczenie*⁶³ – komentował Adnana, gdy zapytałam, dlaczego stosunki boszniacko-serbskie są takie chłodne.

Boszniacy mówią o minionej wojnie, przewidują kolejne. Wydaje się, iż zaadaptowali oni konflikt w szeregi swojego folkloru. Wojna stała się immanentną częścią ich życia. Wynika to z wielu przyczyn – wciąż widoczne zniszczenia wojenne, wiele nierozmierzonych miejsc, pamiątki, które można tam zakupić, nawiązują do wojny. Również utarły się powiedzenia: *my się albo bawimy, albo walczymy; dziś impreza, jutro wojna*. Wiele graffiti na murach odnosi się do wojny. Nadal powstają napisy: *Never Forget Srebrenica, We Never Forget, Pazi Metak, Pazi Snajper*⁶⁴. Oni wciąż żyją w przestrzeni powojennej⁶⁵, co zwiększa poczucie strachu przed wojną, a co za tym idzie – przed sąsiadem Serbem.

Stwierdzenie, że przeszłość zawiera się w teraźniejszości, wydaje się trywialne. Warto jednak pamiętać, że historia i polityka historyczna nader często są kwestią sporu. Zwłaszcza w regionach, w których od wieków odbywa się rywalizacja o dominację, gdzie grupy etniczne swoją narrację historyczną budują na martyrologii i wiktymizacji. Proces wiktymizacji odgrywa również znamienne rolę w utrzymywaniu traumy w społeczeństwie, bowiem stawianie siebie w roli ofiary tworzy dychotomię ofiara–sprawca. W przypadku Bośni i Hercegowiny dochodzi do demonizowania Serbów, pojęcie Serba staje się synonimem zła. Wszystkie te zabiegi powodują, iż niebywale często Boszniacy izolują się od Serbów. Idealną egzemplifikacją tego jest stosunek Sarajewo – Wschodnie Sarajewo, gdy Boszniacy, którzy są dominującym etnosem w Sarajewie⁶⁶, nie bywają we Wschodnim Sarajewie, gdzie dominują Serbowie. Większość moich respondentów nigdy tam nie była. Odpowiedzią na pytanie, dlaczego nigdy tam się nie wybrali, najczęściej było suche stwierdzenie: *nie mam po co tam jechać*. Jednak zaskakujące wydaje się ich zdumienie na wiadomość o moim pomysle wybrania

⁶⁰ Milorad Dodik jest prezydentem Republiki Serbskiej. W swojej narracji politycznej nieustannie nawołuje do niepodległości, co często krytykują Boszniacy.

⁶¹ Elma, 23 lata. Rozmowa przeprowadzona 9 XI 2016 r.

⁶² Hida, 23 lata. Z Hidą poznałam się w Bośni. Natomiast rozmowa została przeprowadzona 15 X 2017 r., podczas jej wizyty w Warszawie.

⁶³ Adnan, 18 lat. Rozmowa przeprowadzana 23 X 2016 r.

⁶⁴ Uważaj kule, uważaj snajper. Takie napisy powstają głównie w miejscach, które w czasie wojny najczęściej były ostrzeliwane przez snajperów. Obecnie stały się częścią bośniackiej ikonosfery.

⁶⁵ Gdyby nie fakt, że za sprawą inwestycji arabskich powstają tam nowoczesne budowle, które zmieniają ten wojenny pejzaż, można by pomyśleć, iż wojna zakończyła się kilka miesięcy temu.

⁶⁶ Boszniacy stanowią około 94% społeczeństwa sarajewskiego; *Rezultati popisa: U BiH živi 3.531.159 stanovnika*, [online] <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/bih-danas-rezultati-popisa-iz-2013-godine>, 14 I 2018.

się tam bądź o pobycie w Istočno⁶⁷. Na temat Wschodniego Sarajewa powstały również osobliwe żarty: *Podobno kiedyś zrobiono test. Wysłano muzułmankę w bidżabie do Wschodniego, podobno nic jej się tam nie stało, ale nikt jej nigdy potem nie widział*. Czy też w innej wersji: *Podobno jakaś muzułmanka pojechała kiedyś do Wschodniego Sarajewa i przeżyła*⁶⁸.

KONKLUZJE

Trauma, która dotyka młode pokolenie, nie tylko jest związana z wojną, ale również z okresem powojennym, w którym przypadło mu dorastać. Okres dzieciństwa, w którym zabrakło podstawowych atrybutów – słodczych, zabawek, placów zabaw – młodzi Boszniacy często wspominają z nostalgią: *Nie wiedziałem, co mnie bardziej cieszy, ich zapach, kształt pudełka czy smak. Dały tyle radości, a były to zwykłe landrynki. Kojarzysz, takie dropsy owocowe w puszcze*⁶⁹. Jednakże są to ich osobiste wspomnienia, traumy, które są związane z okresem powojennym, niedoli, w której im przyszło dorastać. Wspomnienia te zostały podsycone przez historie rodziców, a także propagandę polityczną. Trauma stała się wyznacznikiem granic etnicznych, które trudno jest przekroczyć, zwłaszcza gdy doświadczenie zła stało się elementem tożsamości. W przypadku Boszniaków najważniejszą częścią narracji tożsamościowej jest czystka etniczna. Stała się jej immanentnym elementem, gdyż pamięć o niej jest *wartością istotną*⁷⁰, która formuje ich jako grupę. Jest również wyznacznikiem Innego, w opozycji do którego stawiają swój byt. Należy pamiętać, iż Obcość konstituuje Swojskość. To powoduje, iż trudno jest wymazać z życia całego społeczeństwa traumę, gdyż wiązałoby się to z radykalną zmianą tożsamościową, stworzeniem nowego mitu narodowego. Boszniacy przez wiele lat dążyli do ukonstytuowania siebie jako narodu na arenie międzynarodowej. Przełomowym krokiem było uznanie ich jako narodu w czasach jugosłowiańskich, kiedy nadano im etnonim Muzułmanie. Współcześnie, w dużej mierze za sprawą Aliji Izetbegovicia, dążyli do niezależności, w której sami będą mogli siebie zdefiniować. Rok 1993 był dla nich kolejnym przełomem, gdyż wówczas sami sobie nadali etnonim i zaczęli konsolidować narrację tożsamościową, której spoiwem potem stał się całokształt wydarzeń z lat 90. Trauma wojenna zdaje się przez nich oswojona. Większość moich respondentów ze spokojem opowiadała o tym, kogo stracili podczas wojny. Emocje zaczyna budzić rozmowa o Srebrenicy, która jest emblematem zbiorowej traumy wojennej i przy której blakną osobiste historie. *Czy ty kiedykolwiek tam byłaś?! Czy widziałaś te groby?*⁷¹ – słowa te ukazują, jak

⁶⁷ Ich reakcje na te informacje zdawały się mówić, iż jestem niespełna rozumu, a co najmniej nieodpowiedzialna. Jeden z moich respondentów – Adnan, 18 lat, z którym rozmawiałam 23 X 2016 r. – zadał mi pytanie: *Dlaczego, przecież tam są Serbowie?!*

⁶⁸ Nemira, 22 lata. Rozmowa przeprowadzona 15 II 2017 r.

⁶⁹ Dino, 22 lata. Rozmowa przeprowadzona 30 XI 2016 r.

⁷⁰ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2007, s. 63.

⁷¹ Samra, 24 lata. Rozmowa miała miejsce 23 X 2016 r.

newralgiczne stało się dla nich to miejsce⁷². Srebrenica stała się symbolem całej czystki etnicznej, czasami wydaje się, iż młodzi Boszniacy traktują te pojęcia synonimicznie. *To jest NASZA największa tragedia*⁷³ – konstatuje jeden z moich respondentów, podkreślając konkretny, boszniacki wymiar tragedii. Miejsce to poddane zostało gloryfikacji, pamięć o wydarzeniach w Srebrenicy stała się swoistym mitem narodowym. Podążając za ideą Erica Hobsbawma, można skonstatować, iż Srebrenica pozwoliła Boszniakom wynaleźć swoją tradycję⁷⁴. Hobsbawm mówił o tym, że narody wymyślają własne tradycje w celu legitymizacji siebie na arenie międzynarodowej. Są to działania, które mają za zadanie promować wartości i normy zachowania poprzez nieustanne odtwarzanie. Trauma, która zakorzeniła się w świadomości Boszniaków, stała się elementem ich kultury. Nieprzerwanie przypominane są wydarzenia związane z wojną, które utrwalają wrogi wizerunek Serba. Nieustanna repetycja wojny i czystki etnicznej doprowadziła do tego, iż stały się one immanentną częścią boszniackiej tożsamości. Wydaje się, iż korzeniem ich jedności jest pamięć o cierpieniu, której siła powoduje, że jeszcze długo będzie ona wyznaczała granice pomiędzy etnosami.

BIBLIOGRAFIA

Alexander C.J., *Trauma. A Social Theory*, Cambridge 2012.

Alija Izetbegović – biografia, [online] <http://www.camo.ch/biografijaaai.htm>, 1 I 2018.

Angrosino M., *Badania etnograficzne i obserwacyjne. Niezbędnik badacza*, przeł. M. Brzozowska-Brywczyńska, Warszawa 2015.

Appignanesi L., *Żegnając umarłych. Pamiętnik rodzinny*, przeł. M. Ronikier, Kraków 2007.

Atkinson P., Hammersley M., *Metody badań terenowych*, przeł. S. Dymczyk, Poznań 2000.

Bokszański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2007.

Bruneteau B., *Wiek ludobójstwa*, przeł. M. Romanek, Warszawa 2005.

Celi govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu 1989, [online] <https://www.youtube.com/watch?v=vdU6ngDhrAA>, 31 XII 2017.

Chmielewski P., Szczesio S.L., *Balkany Zachodnie między przeszłością a przyszłością*, Łódź 2013.

Delaperrière M., *Miejsca pamięci czy pamięć miejsc? Kilka refleksji na temat uobecniania przeszłości w literaturze współczesnej*, „Ruch Literacki” 2013, nr 1.

Gaszyńska-Magiera M., Plichta P., *Od redaktorów*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, nr 47.

Ghesquière H., *Sarajewo. Rany są nadal zbyt głębokie*, przeł. J. Nowakowska, Kraków 2017.

Golka M., *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa 2009.

⁷² Srebrenica dla Boszniaków jest niczym Auschwitz dla Żydów. Te dwa miejsca stały się symbolami wojen, są tak silnie zaadaptowane w narracjach wojennych, iż można stwierdzić, że są narodowymi synonimami wojny. Srebrenica stała się miejscem pielgrzymek, którą każdy Boszniak winien odbyć choćby raz w życiu. Jest to miejsce, do którego odsyłają turystów, aby mogli oni zobaczyć brutalność tej wojny.

⁷³ Adnan, 18 lat. Rozmowa przeprowadzona 23 X 2016 r.

⁷⁴ E. Hobsbawm, T. Ranger, *Tradycja wynaleziona*, przeł. M. Godyń, F. Godyń, Kraków 2008.

- Grynberg M., *Oskarżam Auschwitz: opowieści rodzinne*, Wołowiec 2018.
- Hastrup K., *Droga do antropologii. Między doświadczeniem a teorią*, przeł. E. Klekot, Kraków 2008.
- Hirsch M., *The Generation of Postmemory*, "Poetics Today", 2008, nr 29 (1).
- Holm K., Hübner P., Mayntz R., *Wprowadzenie do metod socjologii empirycznej*, przeł. W. Lipnik, Warszawa 1985.
- Kaniowska K., *Postpamięć indywidualna – postpamięć zbiorowa jako kategorie poznania w antropologii*, [w:] *Pamięć i polityka historyczna*, red. S. Nowinowski, S. Pomorski, R. Stobiecki, Łódź 2008.
- Kukuczka J., *Antropologia na wojennej ścieżce. Wojny i konflikty etniczne jako wyzwanie dla współczesnego etnologa*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Etnograficzne” 2010, z. 38.
- Lesińska-Staszczuk M., *Przyczyny rozpadu Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Jugostawii*, [w:] *Wprowadzenie do studiów wschodnioeuropejskich*, t. 1: *Balkany: przeszłość–teraźniejszość–przyszłość*, red. M. Podolak, Lublin 2013.
- Mach A., *Poetyka postpamięci i etyka świadkowania w badaniach Marianne Hirsch*, [online] http://annamach.pl/wp-content/uploads/2016/01/Anna_Mach_humanistyka_xxi_2010.pdf, 6 VII 2018.
- Majdosz S., *Pamięć i trauma dziedziczona w „Krajobrazie z dzieckiem” Romana Grena, „Oskarżam Auschwitz” Mikołaja Grynerga oraz „Pensjonacie” Piotra Pazińskiego*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, nr 47.
- Malcolm N., *Bosna. Kratka povijest*, Sarajevo 2011.
- Memorandum Srpske Akademije Nauka i Umetnosti*, [online] <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/memorandum%20sanu.pdf>, 29 VI 2018.
- Midlarsky M.I., *Ludobójstwo w XX wieku*, przeł. B. Wojciechowski, Warszawa 2010.
- Muratović R., *Holocaust nad Jezerjima i genocid nad Bošnjacima*, Sarajevo 2012.
- Muś J., *Bośnia i Hercegowina. Etnopolityczne podziały i ich uwarunkowania*, Lublin 2013.
- Nijakowski L.M., *Etniczność, pamięć, asymilacja*, Warszawa 2009.
- Nijakowski L.M., *Wiek XX stuleciem ludobójstw. Podstawowe definicje, spory i fakty*, [w:] *Krwawy cień genocydu. Interdyscyplinarne studia nad ludobójstwem*, red. B. Machul-Telus, B. Markowska-Manista, L.M. Nijakowski, Kraków 2011.
- Nowek D., *Traumę dziedziczymy przez wiele pokoleń. Co wie epigenetyka?*, [online] <http://www.psychologiawygladu.pl/2016/06/traume-dziedziczymy-przez-wiele-pokolen.html>, 25 I 2018.
- Penev G., *Etnička struktura stanovništva Balkanskih država krajem 20. i početkom 21. veka*, [online] <http://teme2.junis.ni.ac.rs/public/journals/1/previousissues/teme4-2012/teme%204-2012-04.pdf>, 31 XII 2017.
- Pioruńska M., *Przyczyny rozpadu Jugostawii w latach 90. XX wieku*, Poznań–Opole 2010.
- Pollack M., *Topografia pamięci*, przeł. K. Niedenthal, Warszawa 2017.
- Rekś M., *Mity narodowe i ich rola w kreowaniu polityki na przykładzie państw byłej Jugostawii*, Łódź 2013.

- Rezultati popisa: U BiH živi 3.531.159 stanovnika*, [online] <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/bih-danas-rezultati-popisa-iz-2013-godine>, 14 I 2018.
- Rzeplińska R., *Etnografia do kieszeni*, Warszawa 2012.
- Slobodan Milosevic on the Memorandum, <http://www.tol.org/client/article/15357-slobodan-milosevic-on-the-memorandum.html>, 29 VI 2018.
- Spiegelman A., *Maus. Opowieść ocalałego*, przeł. P. Bikont, Warszawa 2016.
- Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006.
- Tuszyńska A., *Rodzinna historia lęku*, Kraków 2017.
- Ustav Bosne i Hercegovine, [online] <http://www.ccbh.ba/osnovni-akti/ustav/?title=clan-1>, 23 XII 2017.
- Warszawski D., *Sarajewo*, „Krasnogruda” 1996, nr 6.
- Wawrzeńczyk A., *Franjo Tudjman jako twórca chorwackiej niepodległości*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2004, nr 3/2.
- Wolff-Powęska A., *Pamięć wyzwolona, pamięć zniewolona. Kultura historyczna w procesie transformacji*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2017, nr 47.
- Wolynn M., *Nie zaczęło się od ciebie. Jak dziedziczona trauma wpływa na to, kim jesteśmy i jak zakończyć ten proces*, przeł. M. Reimann, Warszawa 2017.
- Yehuda R., *Rachel Yehuda – How Trauma and Resilience Cross Generations*, [online] <https://soundcloud.com/onbeing/rachel-yehuda-how-trauma-and-resilience-cross-generations-nov2017>, 25 I 2018.
- Zalewski K.M., *Naród, religia, rasa. Muzułmańskie ideologie i ruchy narodowe pogranicza w Południowo-Wschodniej Europie. Przykład Sandzaka nowopazarskiego w XX wieku*, Warszawa 2010.

Katarzyna WASIAK – absolwentka międzynarodowych studiów kulturowych na Uniwersytecie Łódzkim, obecnie doktorantka w Katedrze Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki na Wydziale Studiów Międzynarodowych i Politologicznych tamże. Jej zainteresowania badawcze to stosunki etniczne w regionie Bałkanów.